

Т. Панченко
доктор архітектури,
завідувач кафедри ландшафтної
архітектури Київського
національного університету
будівництва і архітектури

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ПРИБЕРЕЖНОЇ СМУГИ АЗОВСЬКОГО МОРЯ В МЕЖАХ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

На початку ХХІ ст. відповідно до національних та міжнародних програм було здійснено низку науково-проектних робіт рекреаційного спрямування для одного з важливих індустріальних регіонів України — Донецької області.

Однією з них була передпроектна робота: регіональна «Схема використання природних ресурсів прибережної смуги Азовського моря на ділянці Донецької області», виконана у 2000 р. на замовлення Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, та її розділ «Сталий розвиток туризму у прибережній смузі Азовського моря на ділянці Донецької області» (Науковий центр з проблем заповідної справи, М. Клестов, Т. Панченко та ін.).

Для розвитку цієї роботи в рамках міжнародної «Чорноморської екологічної програми» (TACIS, European Commission) були виконані наукова робота та пілотний проект «Перспективи розвитку сталого туризму в Ялті у прибережній смузі Азовського моря» (ПЄС «Донбас — Азов'я, ХХІ ст.», О. Павелко, А. Ткачов, Т. Панченко та ін.).

У цих роботах було визначено актуальні проблеми розвитку приморських курортів, зон рекреації та туризму в даному регіоні, а також напрями та засоби їх вирішення.

Метою регіональної схеми була оцінка рекреаційного потенціалу прибережної смуги моря Донецької області, метою пілотного проекту — розроблення перспективної моделі економічного та територіального розвитку приморського селища Ялти.

Загальна характеристика рекреаційних ресурсів регіону. Відомо, що Донецька область відзначається високим рівнем виробничо-містобудівного розвитку і займає одне з провідних місць серед зон активної урбанізації за оцінками Генеральної схеми планування території України. Разом з тим цей регіон має достатні природні та історико-культурні ресурси для задоволення сучасних рекреаційних потреб свого власного

населення. Однак у порівнянні з іншими регіонами України Донецька область має деякі відмінності, наприклад, один із найнижчих показників потенціалу рекреаційних ресурсів у країні (4,6%); невисокий рівень заповідності на території області (до 3%); недостатньо розвинуту мережу територій природно-заповідного фонду (до 70 об'єктів).

Разом з цим Донецька область має надзвичайно великий потенціал лікувально-оздоровчих ресурсів; за величиною розвіданих запасів мінеральних вод, у тому числі і на узбережжі Азовського моря, вона займає одне з перших місць в Україні (33% відповідних ресурсів). Збалансованими є і показники сучасного стану та динаміки зростання на перспективу місткості рекреаційних закладів всіх типів, які перебувають на середньому рівні національного рейтингу.

Що стосується окремих особливостей туристично-рекреаційної привабливості цієї області, слід відзначити: наявність близько 2400 пам'яток історії, археології та архітектури, в тому числі 25 пам'яток V–III тис. до н.е., відомого Святогірського Успенського печерного монастиря (XVII ст.), на базі якого створено національний природний парк «Святі гори» (1997 р.); організацію у 2000–2004 рр. п'яти регіональних ландшафтних парків, у тому числі «Донецький кряж», «Клебан-Бик», «Меотида» та ін., Державного історико-архітектурного заповідника у м. Слов'яногірську (1980 р.).

Відомі курорти Донеччини — грязьовий курорт «Маріуполь», кліматичний курорт «Слов'яногірськ», бальнеогрязьовий курорт «Слов'янськ», приморські курортні поселення Ялта, Урзуф, Новоазовськ та ін.

Приморська частина Донецької області за комплексом фізико-географічних, економічних та містобудівних ознак належить до Приазовського рекреаційного субрегіону і займає територію Азовського моря протяжністю 112 км.

Найбільш масова курортно-рекреаційна та туристична діяльність у Донецькій області здійснюється саме на території прибережної смуги Азовського моря, в межах території двох адміністративних районів (Новоазовського і Першотравневого) та території міської ради Маріуполя; загальна площа цих приморських територій складає 6,8% території області, населення — 11,4% населення області.

Рекреаційними ресурсами в цій частині області є м'який приморський клімат, лікувальні грязі та мінеральні води, піщані пляжі, ландшафтні комплекси Білосарайської та Кривої коси.

З метою збереження та раціонального використання цінних рекреаційних ресурсів у прибережній смузі Азовського моря в Донецькій області постановою Кабінету Міністрів України від 15.12.97 № 1391 міста

Маріуполь, Новоазовськ, селище міського типу Ялта та села Мелекине і Урзуф віднесено до категорії курортних населених пунктів.

Незважаючи на значний рекреаційний потенціал цих приморських територій — пляжі (близько 55 км), мінеральні джерела (20 м³/добу), лікувальні грязі (1000 тис. м³), розвиток рекреаційних закладів за останні 20 років реалізований від запланового лише на 8%.

Сьогодні рекреаційний фонд на узбережжі Азовського моря Донецької області сумарно складає близько 63 тис. місць у складі понад 250 закладів; площа рекреаційних територій становить 790 га.

Характер рекреаційного освоєння прибережної смуги — хаотичний, окремими об'єктами забудови 40–50 років, без інженерного обладнання; немає належного оформлення актів користування земельними ділянками в багатьох закладах; існує не придатний для експлуатації фонд; є порушення щодо розташування рекреаційних закладів у 100-метровій охоронній зоні (більше 120 закладів); немає чіткого розмежування між зонами стаціонарної рекреаційної та житлової забудови і зонами короткочасного відпочинку.

Селище міського типу Ялта являє собою характерний приклад рекреаційного освоєння прибережної приморської смуги Азовського моря. В рекреаційній зоні Ялти, до якої входять с. Юр'ївка, смт Стара Ялта та Нова Ялта, тільки 5% рекреаційних закладів відповідають стандартам комфорту та обслуговування, понад 50% вимагають значної реконструкції, а близько 30% підлягають ліквідації або виносу за 100-метрову зону у зв'язку з повною амортизацією рекреаційного фонду (рис. 1).

Особливостями рекреаційних функцій Ялти є: сезонність закладів (літній період); оздоровчий сімейний та дитячий відпочинок; масовий короткочасний відпочинок місцевого населення та частково населення з інших населених пунктів Донецької області та з обласного центру — м. Донецька.

Існуючі обмеження використання рекреаційного потенціалу. Суттєвим обмеженням розвитку курортів, рекреації та туризму взагалі і в межах даних територій Азовського узбережжя, зокрема, є недосконалість законодавчої бази в цій сфері. На сучасному етапі розвиток та використання рекреаційних ресурсів частково забезпечені діючими законами України «Про туризм», «Про курорти», «Про природно-заповідний фонд України», Земельним та Водним кодексами.

Законодавчо регламентовано створення вздовж морів водоохоронних зон, у межах яких слід виділяти земельні ділянки під прибережні захисні смуги. На території прибережної смуги, яка повинна бути не менше 2 км від урізу води, забороняється діяльність, що призводить

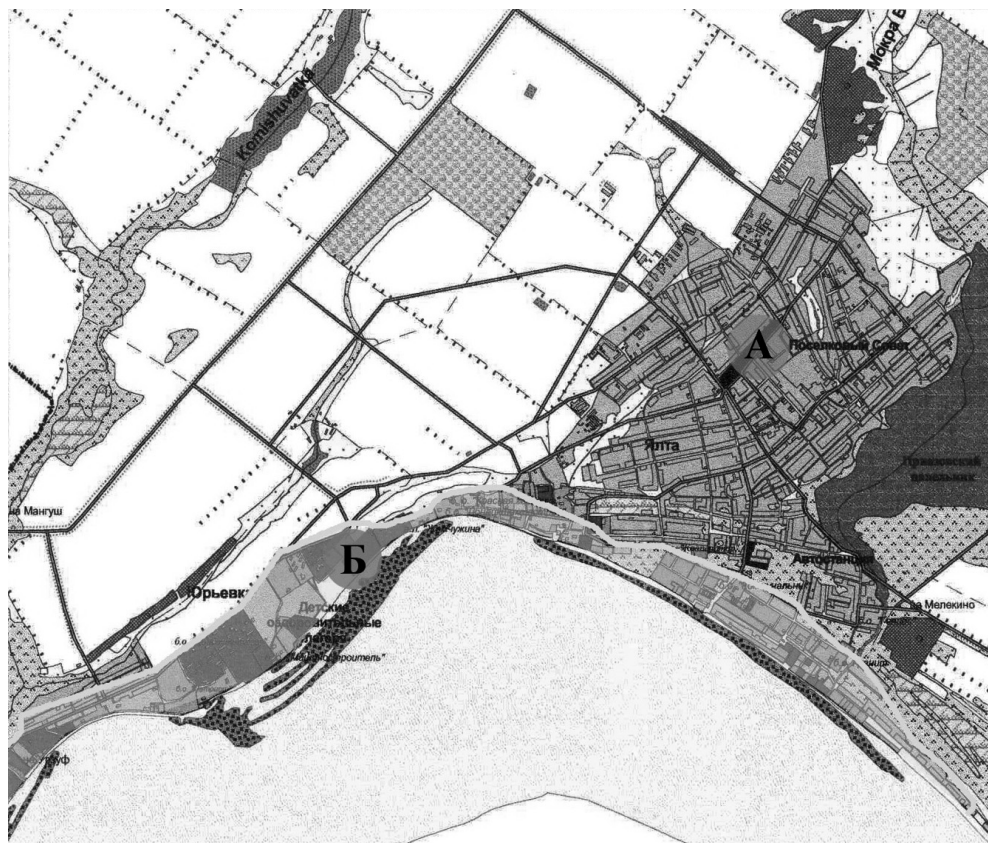

Рис. 1. Азовське узбережжя Донецької області:
 А — смт Ялта; Б — Ялтинська рекреаційна зона

до забруднення цієї території (застосування пестицидів, влаштування полігонів різних відходів тощо), рекомендується здійснення заходів, що запобігають процесам ерозії та зсувам на узбережжі, захисту території пляжів, попередження забруднення природних комплексів.

Таким чином, діючими законами регламентуються обмеження нерегульованої урбанізації узбережжя та створення передумов збереження природної різноманітності, атрактивності ландшафтів, захисту пам'яток історико-культурної спадщини, що повинно стимулювати розвиток рекреації та туризму. Разом з тим поза законодавчими вимогами земельні ділянки прибережних захисних смуг як певна категорія природоохоронних земель у планувальних документах кількісними показниками не визначаються, а їх зовнішні межі практично не встановлюються.

Зауважимо, що існуючими законами не обумовлюються також правові норми стосовно відповідальності органів місцевого самоврядування поселень за екологічну безпеку їх території і, зокрема, рекреаційних

земель; не створено ефективного механізму впровадження економічних санкцій за порушення природокористування. Крім того, нормативна база містобудівного проектування не відповідає сучасним вимогам, а саме: умовам ринкової економіки стосовно раціонального використання земельних ресурсів на основі їх «грошової оцінки», необхідності цілеспрямованої «екологізації» багатьох нормативів, а також урахування «нових видів рекреаційної забудови» за прикладом зарубіжних країн.

Так, наприклад, актуальним є впровадження нових диференційованих нормативів планування рекреаційних територій, які на відміну від існуючих норм для різних закладів (санаторій, будинків відпочинку тощо) повинні складатися з нормативів земельних ділянок під забудову рекреаційних закладів, під зелені зони для короткочасного відпочинку, під природоохоронні об'єкти, які використовуються для рекреації.

Поза увагою залишається тенденція щодо збільшення приватного рекреаційного сектору, яка має стійкий характер. Законом України «Про приватизацію» передбачено передати переважну частину об'єктів рекреації та туризму у приватну та колективну власність. Однією з передумов щодо приватизації відповідних закладів є їх реструктуризація — поділ крупних рекреаційних об'єктів на менш дрібні, що відповідає можливостям нових власників та засадам самокупності.

Висновки аналізу нинішньої ситуації освоєння території приморської частини Азовського узбережжя Донецької області такі: необхідно здійснити повну інвентаризацію рекреаційних земель існуючих закладів; розробити єдиний кадастр земель оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного та природоохоронного призначення; у прибережній смузі визначити «резервний» земельний фонд для перспективного розвитку туризму та наступного заповідання природи.

Враховуючи, що вже існує Закон «Про природно-заповідний фонд України», який визначає порядок розширення й оголошення територій і об'єктів природно-заповідного фонду та створення державного кадастру цих територій, на наш погляд, необхідно аналогічно цьому закону розробити новий Закон «Про території оздоровчого, рекреаційного і історико-культурного призначення» з визначенням їх правового статусу, характеру земельних відносин, порядку оголошення територій загальнодержавного значення (як державного земельного резерву), міри відповідальності за порушення законодавства у цій сфері. Цим Законом повинно бути визнано беззастережне право на пріоритетне використання земельних ресурсів «прибережної смуги» у приморських регіонах для розвитку об'єктів рекреації та туризму не тільки місцевого, але й національного значення.

Доцільно також розробити інші законодавчі акти безпосередньо для морської берегової зони. В США, наприклад, існує близько 20 законів стосовно «управління» береговою зоною, «регулювання» господарчої діяльності, «землекористування» і «охорони» водних акваторій, «обмеження» житлового будівництва в межах приморських округів; в них декларується принцип базової національної політики збереження, охорони, розвитку і відновлення природних рекреаційних ресурсів. Діючий у Франції Закон «Про прибережні, приморські території» є документом, що інтегрує всі законодавчі положення інших державних актів стосовно приморських територій і зобов'язує уряд щорічно звітувати парламенту про дотримання пунктів закону і виконання заходів щодо вирішення земельних, природоохоронних і економічних питань зі збереженням «географічної індивідуальності ландшафту регіону». Це підтверджує наш висновок, що тільки у правовому полі можливо здійснити «планування землекористування» для перспективного розвитку курортів, зон рекреації і туризму, однак при цьому необхідно визначити рекреаційний потенціал приморських територій і, зокрема, в даному випадку Донецької області.

Оцінка рекреаційного потенціалу прибережної смуги. В межах прибережної смуги Азовського моря в адміністративних кордонах Донецької області відповідно до вищезгаданого передпроектного рішення повинно бути сформовано 5 рекреаційних зон: Урзуфська (9,5 тис. місць), Ялтинська (18,8 тис. місць), Мелекінська (14 тис. місць), включаючи Білосарайську косу, Новоазовська (10 тис. місць), включаючи с. Седово, Маріупольська (11 тис. місць).

Аналіз проектної документації щодо існуючого стану освоєння територій прибережної смуги у цих рекреаційних зонах свідчить про те, що значний потенціал розвитку курортів, рекреації та туризму існує в межах вже діючих закладів. У середньому, в процесі реконструкції та ліквідації існуючого непридатного рекреаційного фонду можна звільнити для нової забудови орієнтовно від 40 до 50% території прибережної смуги, а також є можливості використати «резервні території».

Головним ресурсом для визначення рекреаційного потенціалу розвитку рекреації та туризму у прибережній смузі Азовського моря є пляжні ресурси, які зосереджено переважно у Першотравневому районі (довжина пляжної смуги 31,7 км, площа пляжів 93,1 га) та у Новоазовському районі (відповідно, 22,8 км та 9,3 га).

Враховуючи наведені показники площі пляжів та довжини їх берегової лінії, потенційна кількість відпочивальників у закладах, розташованих у прибережній смузі Азовського моря в межах Донецької області, орієнтовно може складати понад 100 тис. людиномісць, тобто може бути

Прогнозні показники функціонального розподілу рекреаційних територій Азовського узбережжя (у межах Донецької області)

Функціональні зони	Норма території (середній показник) на одне місце, м ²	Розрахунковий показник площі території, га
1. Зона рекреаційних закладів (бази відпочинку, пансіонати, готелі), в тому числі:	150	1500
озеленені ділянки, спортмайданчики, дорожньо-стежинкова мережа	75	750
2. Зона установ громадського обслуговування (підприємства малого бізнесу — торгівлі, харчування, розваг, спорту тощо)	10	100
3. Зона пляжна (солярії, аерарії, дитячі комплекси, причали)	5	50
4. Зона припляжна (споруди адміністративні, рятувально-медичні, обслуговування, місця відпочинку)	15	150
Всього територій, що освоюються	180	1800
5. Зона природного ландшафту (лісопарки, заповідний фонд тощо) для екологічного збалансованого розвитку рекреації	100	1000
Всього в межах прибережної смуги Азовського моря	280	2800

збільшена майже вдвічі. Крім того, слід зауважити, що значну частину цих пляжних рекреаційних ресурсів буде використано також для короткочасного відпочинку у вихідні і святкові дні як місцевим населенням, так і іншими відпочивальниками з індустріальних міст Донецької області, що розташовані на відстані в 1,5–2-годинної їзди до моря.

Територіальний розвиток рекреаційних зон. Для планування землекористування у процесі розвитку рекреаційних зон на Азовському узбережжі у вищезгаданій «Схемі...» було орієнтовно встановлено нормативні потреби на 100 тис. місць рекреаційних закладів на територіях різного функціонального призначення (табл. 1).

Ці розрахунки було закладено у першочергові заходи щодо територіального розвитку рекреації на узбережжі.

Враховуючи, що за сучасним станом освоєно 790 га території приморської смуги при загальній місткості 5 рекреаційних зон близько 63 тис. місць, на перспективу було встановлено необхідним: зарезерву-

вати близько 2000 га територій для розміщення нових «стаціонарних» закладів та установ громадського обслуговування, облаштування пляжної та припляжної зон, а також для реконструкції існуючих закладів; звільнити від забудови окремі ділянки 100-метрової охоронної зони (суворого режиму) з метою обладнання місць короточасного відпочинку населення; здійснити озеленення не придатних для забудови за геологічними умовами ділянок прибережної смуги для підтримання екологічного балансу. Окремо було розроблено пропозиції щодо виділення в межах і за межами прибережної смуги 1100 га для створення об'єктів природно-заповідного фонду як необхідної складової збалансованого, сталого розвитку курортів, рекреації та туризму на даній ділянці Азовського узбережжя.

Вищенаведені конкретні рішення та розрахунки як у «Схемі використання природних ресурсів прибережної смуги Азовського моря на ділянці Донецької області», так і у «Пілотному проекті розвитку туризму у смт Ялта» було проголошено вітчизняними та міжнародними експертами на спільній конференції у м. Донецьку (2000 р.) як «Стратегічні напрями рекреаційного природокористування» у прибережній смузі моря, а саме (див. рис. 1):

- цільова спрямованість на додержання екологічних та містобудівних стандартів і нормативів при здійсненні рекреаційної діяльності;

- пріоритетність збереження цілісності природних комплексів, відповідних умов відновлення генофонду рослинного і тваринного світу;

- узгодження рекреаційних, екологічних, економічних та соціальних інтересів у межах території, що проектується;

- урахування ступеня антропогенної змінності території, існуючого стану її освоєння при розробці проектних пропозицій.

Рекомендаціями щодо освоєння першочергових ділянок нової забудови у прибережній смузі Азовського моря в межах Донецької області передбачено:

- основним типом закладів для забудови цих територій доцільно прийняти новий тип рекреаційного фонду «біфункціональне житло» — приватні або кооперативні малоповерхові будинки (пансіонати, міні-готелі, котеджі) з відповідними умовами для відпочинку різних категорій населення та проживання власників цих будинків і їх сімей;

- земельні ділянки території для забудови цим типом «біфункціонального житла» слід виділяти за нормами садибної забудови; з урахуванням норм на одного відпочивальника, що становлять у середньому 75 м² території та 5 м² площі пляжу, розміри таких ділянок можуть орієнтовно становити 0,12–0,15 га;

межу 100-метрової прибережної смуги (перша зона санітарної охорони суворого режиму) необхідно розглядати як «червону лінію», яка призначена для регулювання розміщення рекреаційної забудови.

Залежно від інвестиційних можливостей забудовників і власників такого нового типу рекреаційного фонду можуть виділятися земельні ділянки на один або на групу таких закладів з вирішенням окремих планувальних завдань на спільних засадах: благоустрою пляжної і припляжної зон (100-метрова прибережна смуга) зі збереженням їх територіальної цілісності і загальнодоступності; формування єдиної системи дорожньо-стежинкової мережі, обладнання централізованих автостоянок з дотриманням умов безперешкодної доступності пляжів; комплексне вирішення систем інженерного обладнання території прибережної смуги.

Культурні традиції та природні феномени як фактори підвищення туристично-рекреаційної активності. Одним із важливих аспектів розвитку рекреації та туризму в даному регіоні є обґрунтування можливості туристичного використання об'єктів історико-культурної спадщини та атрактивних природних комплексів на території як Азовського узбережжя, так і Донецької області в цілому з урахуванням їх пропускнуої здатності, транспортної доступності тощо.

Головна мета — це охорона таких об'єктів, їх туристично-екскурсійне використання і найважливіше — запобігання процесам стихійного пристосування історичних і культурних об'єктів в умовах приватизації земель та нерухомості, зміни форм власності для комерційної діяльності, а також освоєння ділянок цінних природних комплексів для індивідуальної забудови.

Ці питання широко досліджуються українськими вченими на фактичному матеріалі всіх регіонів України щодо історичних міст, окремих пам'яток, а їх вирішення лежить у площині загальних науково-теоретичних підходів і практичних засобів збереження спадщини як наріжного каменя всесвітньої культури.

Спеціальним аспектом цієї культури саме для Донеччини є її етнографічна складова, де проживає більше ста етнічних меншин (українці, росіяни, греки, татари, німці тощо). Культурні традиції найбільше збереглися у грецькій спільноті, яка зосереджена переважно у Приазов'ї. Тут здійснюється організація грецьких національних свят, спартакіад, ярмарків; наприклад, Ялту відвідують у святкові дні до 5 тис. туристів.

Представницьким центром українських греків є м. Маріуполь, де розташовані Федерація грецьких спільнот України, дипломатична місія Греції, освітні грецькі організації.

У селах Приазов'я (Сартана, Ялта, Урзуф, Мангуш) та у місті Маріуполі грецькою спільнотою відзначаються такі свята, як Панаїр, День села, проводяться змагання борців, вершників; виступають фольклорні колективи, зокрема «Сартанські самоцвіти»; постійно діють заклади грецького образотворчого мистецтва, національної грецької кухні, екскурсії «Одіссея маріупольських греків. Історія та сучасність», де відтворено історичний шлях їх переміщення: Греція — Мала Азія — Крим — Приазов'я.

Цей фрагмент аналізу етнографічної спадщини та сьогодення Приазов'я свідчить про велику увагу розробників вищезгаданих передпроектних документів до неординарних рекреаційних ресурсів, які можуть значно підвищити індекс туристичного попиту та відвідування цього краю учасниками як внутрішнього, так і іноземного туризму.

Що стосується природних феноменів, зосереджених в Ялтинській рекреаційній зоні, вони налічують 21 об'єкт природно-заповідного фонду з повністю збереженим або незначно зміненим ландшафтом двох видів — степовим та прибережно-морським.

До найбільш привабливих для рекреації та туризму природних територій, розташованих у зоні 2-годинної доступності автомобільним та водним транспортом, де можна створити цікаві експозиційні зони, належать: заповідники «Кам'яні могили», «Хомутовський степ», заказники «Білосарайська коса», «Азовська дача», пам'ятки природи «Захарівська фортеця», «Острів Малий Дзендзик» та ін.

Таким чином, у результаті розроблення передпроектної «Схеми використання природних ресурсів прибережної смуги Азовського моря на ділянці Донецької області» як базового документа природно-екологічного зонування даної частини узбережжя визначено проектно-планувальні підходи до формування всіх 5-ти рекреаційних зон прибережної смуги та їх основні структурні елементи — історичні поселення, території цінного ландшафту, зони концентрації пам'яток, курорти та зони рекреації і туризму, екскурсійні маршрути, природно-заповідні об'єкти. Концептуальні положення даної схеми є науковою основою для розроблення різних стадій містобудівного проектування території прибережної смуги Азовського моря в межах Донецької області.

Пілотний проект щодо перспектив сталого розвитку туризму в конкретному місці Приазов'я — селищі міського типу Ялті та в його рекреаційній зоні (Юр'ївка — Стара Ялта — Нова Ялта) виконав іншу місію: окреслив актуальні завдання та засоби їх вирішення у короткостроковій перспективі, такі як: трансформація існуючої рекреаційної інфраструктури за критерієм «якість — рентабельність» (новий тип забудови, ре-

конструкція та благоустрій територій); підвищення атрактивності Ялти за рахунок формування «центру грецької діаспори», використання природних феноменів; створення нових громадських об'єктів (аквапарк, бальнеогрязелікарня); впровадження нової економічної моделі розвитку (організації інвестиційно-кредитного фонду розвитку) та сучасної структури управління (створення асоціації туристичних агентств, кооперативу забудовників тощо) для здійснення контролю, маркетингу, реклами та екскурсійного обслуговування.

Список літератури

1. *Генеральна* схема планування території України. Основні положення. — К.: Діпромісто, 2002. — 43 с.

2. *Схема* використання природних ресурсів прибережної смуги Азовського моря на ділянці Донецької обл. Розділ: Сталій розвиток туризму у прибережній смузі Азовського моря на ділянці Донецької обл. (відп. виконавець Т. Панченко). — К.: Науковий центр з проблем заповідної справи Мінекобезпеки України, 2000. — 22 с.

3. *Черноморская* экологическая программа (TACIS, European Commission). Раздел: Перспективы развития устойчивого туризма в Ялте на побережье Азовского моря. — Донецк, «Донбасс — Азовье, XXI век», 2000. — 14 с.

4. *Панченко Т. Ф.* Туристичне середовище: архітектура, природа, інфраструктура. — К.: Логос, 2009. — 176 с.

Стаття надійшла до редакції 13 листопада 2013 р.